

Історія

УДК 341.231:27(438):94(438)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20639917>

**Українізація Православної Церкви на Волині у 1918–1939 рр.: етапи,
здобутки та протидія**

Ковалик Іван Ігорович,

аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства, Тернопільський
національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна, <https://orcid.org/0009-0000-6097-821X>

Прийнято: 21.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

Анотація.** Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення процесів збереження української національної ідентичності в умовах міжвоєнного періоду. Після входження Волині до складу Польської Республіки православне населення краю зазнавало політики полонізації, унаслідок чого Православна церква виконувала функції не лише релігійного інституту, а й перетворилася важливий осередок національного життя. Дослідження українізації церковного середовища дозволяє простежити роль релігійного чинника у формуванні національної свідомості українців. **Мета статті** полягає у комплексному аналізі передумов, етапів та наслідків українізації Православної церкви у 1918–1939 рр., а також у визначенні форм протидії цьому процесу з боку польської влади та проросійських церковних кіл. **Методологія дослідження

базується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Використано порівняльно-історичний, статистичний методи, а також метод аналізу архівних документів і періодики. **Результати дослідження.** Установлено, що витoki українізації православ'я на Волині сягають початку ХХ ст. і активізувалися під час революційних подій 1918 р. Провідним осередком руху стала Волинська єпархія, де завдяки діяльності української інтелігенції та національно свідомого духовенства українська мова поступово впроваджувалася у богослужіння, церковне діловодство та релігійну освіту. Водночас процес супроводжувався гострим протистоянням із проросійським духовенством і неоднозначною політикою польської адміністрації. Попри це до 1937 р. українська мова тією чи іншою мірою використовувалася більш, ніж у половині православних парафій Волині. **Висновки.** Українізація Православної церкви стала важливим чинником збереження національної ідентичності українців Волині та сприяла посиленню їхньої національної свідомості в умовах міжвоєнної Польщі.

Ключові слова: міжвоєнний період, Польська Республіка, Православна церква, Волинь, Почаївська Свято-Успенська лавра, національна ідентичність, богослужіння, духовенство, українізація.

Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn in 1918–1939: stages, achievements, and counteraction

Ivan Kovalyk,

postgraduate student of the Department of World History and Religious Studies,
Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil,
Ukraine, <https://orcid.org/0009-0000-6097-821X>

Abstract. *The relevance of the research topic is due to the need to study the processes of preserving Ukrainian national identity in the interwar period. After Volhynia became part of the Polish Republic, the Orthodox population of the region underwent a policy of Polonization, as a result of which the Orthodox Church performed the functions of not only a religious institution, but also became an important center of national life. The study of the Ukrainization of the church environment allows us to trace the role of the religious factor in the formation of the national consciousness of Ukrainians. **The purpose of the article** is to comprehensively analyze the prerequisites, stages and consequences of the Ukrainization of the Orthodox Church in 1918–1939, as well as to determine the forms of counteraction to this process by the Polish authorities and pro-Russian church circles. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. Comparative historical, statistical methods, as well as the method of analyzing archival documents and periodicals were used. **Research results.** It was established that the origins of the Ukrainization of Orthodoxy in Volhynia date back to the beginning of the 20th century. and became more active during the revolutionary events of 1918. The leading center of the movement was the Volyn diocese, where, thanks to the activities of the Ukrainian intelligentsia and nationally conscious clergy, the Ukrainian language was gradually introduced into worship, church records, and religious education. At the same time, the process was accompanied by sharp confrontation with the pro-Russian clergy and the ambiguous policy of the Polish administration. Despite this, by 1937, the Ukrainian language was used to one degree or another in more than half of the Orthodox parishes of Volyn. **Conclusions.** The Ukrainization of the Orthodox Church became an important factor in preserving the national identity of the Ukrainians of Volyn and*

contributed to the strengthening of their national consciousness in the conditions of interwar Poland.

Keywords: *interwar period, Republic of Poland, Orthodox Church, Volhynia, Pochaiv Holy Dormition Lavra, national identity, worship, clergy, Ukrainization.*

Постановка проблеми. Проблема українізації Православної церкви у 1918–1939 рр. посідає важливе місце у дослідженні національно-релігійних процесів міжвоєнного періоду на західноукраїнських землях у складі Польської Республіки. Після завершення Першої світової війни та входження Волині до складу Польщі православне населення краю опинилося в умовах посиленого політичного, культурного й релігійного тиску, спрямованого на полонізацію та асиміляцію українців. За таких обставин Православна церква перетворилася не лише на релігійний осередок, але й на важливий чинник формування та збереження національної свідомості українського населення. Рух за українізацію церковного життя передбачав запровадження української мови в богослужіння, церковному діловодстві, спонукав до перекладу богослужбових книг, реформування церковного управління, а також утвердження української національної ідентичності серед духовенства та мирян. Особливу роль у цих процесах відігравала Волинь, яка стала одним із провідних центрів українського церковного руху в міжвоєнній Польщі.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика українізації Православної церкви на Волині у міжвоєнний період знайшла відображення у працях українських істориків, релігієзнавців та дослідників церковної історії. Значний внесок у вивчення національно-церковного руху зробили О. Альошина [1, 2], Н. Стоколос [14, 15, 16], Б. Савчук [11], В. Оніщук [12], Т. Міненко [8], І.

Власовський [3], А. Кукурудза [6] та інші науковці. У їхніх працях висвітлено передумови та особливості розвитку православного церковного руху на Волині, проаналізовано процеси демократизації церковного життя, діяльність православного духовенства та роль української інтелігенції у впровадженні національних елементів у церковну практику. Важливу джерельну основу становлять архівні матеріали, зокрема документи, матеріали єпархіальних з'їздів духовенства і мирян, а також православна періодика міжвоєнного часу [7; 10]. Вони дають можливість простежити практичну реалізацію українізаційних процесів, реакцію духовенства та мирян, а також форми протидії з боку проросійських церковних кіл і польської адміністрації. Разом із тим, попри наявність значної кількості наукових праць, проблема українізації Православної церкви на Волині потребує подальшого комплексного вивчення, зокрема в аспекті взаємодії церковних, суспільних і державних чинників у формуванні українського національно-церковного руху.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність значної кількості наукових праць, присвячених історії Православної церкви в Польській Республіці та українському національно-церковному рухові, низка аспектів цієї проблематики й надалі залишається недостатньо дослідженою. Насамперед потребують комплексного аналізу етапи українізації православ'я на Волині, діяльність духовенства, мирян і української інтелігенції у поширенні українізаційних процесів, а також форми протидії з боку польської влади та проросійськи налаштованої церковної ієрархії. Окремої уваги заслуговує питання співвідношення державної політики колонізації з внутрішньоцерковними суперечностями навколо мовно-національного питання. У зв'язку з цим актуальність дослідження зумовлена необхідністю всебічного й

об'єктивного осмислення українського церковного руху на Волині як важливого чинника збереження національної ідентичності українців у міжвоєнний період.

Формулювання цілей статті (визначення завдання). Мета статті полягає у комплексному аналізі процесу українізації Православної церкви на Волині у 1918–1939 рр., визначенні основних етапів його розвитку, здобутків і форм протидії з боку польської влади та проросійськи налаштованого духовенства.

Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання: з'ясувати передумови та основні етапи розвитку процесу українізації Православної церкви на Волині у міжвоєнний період; проаналізувати діяльність духовенства, мирян і української інтелігенції у впровадженні української мови та національних елементів у церковне життя; дослідити форми протидії українізації православ'я з боку польської влади та проросійських церковних кіл, а також оцінити значення цього руху для збереження української національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Витоки ідеї українізації Православної церкви на Волині сягають початку ХХ ст. і тісно пов'язані із загальним піднесенням національно-визвольного руху. Прагнення українського народу до самовизначення охопило всі сфери суспільного буття, зокрема й релігійну. Дослідник Т. Міненко слушно зауважив, що потяг до відродження давніх національних церковних традицій спершу проявився серед духовенства південно-західних регіонів України, хоча цей процес супроводжувався певним ваганням та пересторогою [8, с. 7]. Важливим інтелектуальним та духовним осередком, де формувалася генерація майбутніх провідників українізації православ'я, став Житомир – тодішній адміністративний та єпархіальний центр Волині. Попри те, що значна частина кліру на той час дотримувалася русофільських поглядів, у середовищі волинського духовенства почала

виокремлюватися національно свідома група. Під безпосереднім впливом суспільно-політичних трансформацій у Житомирі сформувалися такі знакові постаті православного церковного життя, як Н. Абрамович, П. Табінський та А. Річинський [8, с. 7].

Перші організовані прояви національного руху в церковній сфері зафіксовані ще в період революції 1905–1907 рр., коли у Волинській духовній семінарії виникла українська громада, що ставила за мету популяризацію національних цінностей. Проте якісно новою віхою в інституціоналізації руху стали Волинські єпархіальні з'їзди духовенства та мирян, що відбулися в Житомирі 14–19 квітня та 23–30 червня 1917 р. [2, с. 51]. Саме на цих форумах вперше офіційно було артикуловано стратегію українізації церковного життя. Делегати обговорювали питання збереження національних цінностей, реформування освітньої та релігійної галузей, а також визначали тактику співпраці духовенства та інтелігенції. Показовими є результати червневого з'їзду, у резолюції якого зазначалося: «З'їзд духовенства і мирян, визнаючи, що нормальне життя Волинської єпархії можливе тільки при цілковитім поєднанні духовенства з народом на ґрунті близького до потреб народу церковного устрою, висловлюється за вільний розвиток і самоусвідомлення українського народу...» [1, с. 12]. Отже, події 1917 р. засвідчили, що церковний рух на Волині мав глибоке історичне коріння та був логічним продовженням процесу національного відродження початку століття.

Зауважимо, що у січні 1918 р. в Житомирі було засновано Українське церковне братство Святого Спаса, діяльність якого стала важливим етапом у системній розбудові національної Церкви. Статутні завдання організації передбачали захист православ'я як споконвічної віри українства, ревіталізацію

давніх обрядових традицій та впровадження рідної мови в літургійну практику [15, с. 59].

З початком 1920-х років прагнення до українізації церковного життя набули ще більшої динаміки, що було зумовлено зростанням національної свідомості населення. Ключовою платформою для реалізації цих ідей цілком об'єктивно стала Волинська єпархія. Провідна роль регіону обумовлювалася його етнодемографічним складом: близько 70% населення становили православні українці. Масштабність церковної інфраструктури підтверджують статистичні дані Волинського воєводського управління, згідно з якими у 1921 р. в краї діяло 799 православних парафій [12, с. 52]. Така висока концентрація релігійних громад створила необхідне підґрунтя для трансформації Волині на головний центр боротьби за національну церкву в міжвоєнний період.

Важливою віхою в інституціоналізації національно-церковного руху став єпархіальний з'їзд духовенства та мирян, що розпочав свою роботу 20 вересня 1921 р. в Почаївській лаврі. Ініціатором зібрання виступив єпископ Кременецький Діонісій (Валединський) [7, арк. 37]. Програма з'їзду була комплексною та охоплювала стратегічні питання життєдіяльності єпархії: затвердження митрополита Діонісія правлячим архієреєм Волині; територіальне розмежування меж єпархії; розбудову інституту парафіяльних рад; активізацію місіонерської діяльності; врегулювання правового статусу та матеріального забезпечення духовенства; українізацію богослужінь, проповідей, діловодства та релігійного навчання; заснування україномовного єпархіального часопису [10, арк. 14]. Попри значний спротив з боку консервативного русофільського крила духовенства, делегати ухвалили принципове рішення: «Жива віра вимагає і живої мови в молитвах і в службі Божій». Резолюція передбачала поступовий перехід

на українську мову в міру підготовки відповідних літургійних перекладів, проте впровадження української вимови у церковнослов'янських текстах мало розпочатися негайно [4, с. 54].

Процес українізації літургійного життя поступово знаходив підтримку і на вищому ієрархічному рівні. Зокрема, на першому соборі православних єпископів у Варшаві (24–25 січня 1922 р.) було санкціоновано видання в Кременці першого україномовного журналу «Православна Волинь». Згодом, 16 червня 1922 р., Синод Православної церкви в Польщі дозволив митрополиту Діонісію використовувати українську вимову під час богослужіння та читати Святе Письмо рідною мовою в тих парафіях, де це буде визнано за необхідне [11, с. 22]. Подальші кроки з утвердження національної ідентичності в церковно-освітній сфері були зроблені під час чергового єпархіального з'їзду в Кременці (30 травня – 2 червня 1923 р.). Під головуванням архімандрита Полікарпа (Сікорського) було прийнято рішення про викладання Закону Божого в школах українською мовою [7, арк. 55–56].

Окремої уваги заслуговує постать митрополита Георгія (Ярошевського), якого державні урядовці того часу, зокрема міністр військових справ у листуванні з міністром віросповідань, характеризували як «піонера українського церковно-релігійного руху». Будучи українцем за походженням, владика Георгій послідовно проводив кадрову політику, призначаючи на вільні парафії національно свідомих священників, попри зовнішній тиск та погрози [12, с. 37]. Таким чином, у першій половині 1920-х рр. вимоги українізації Православної церкви на Волині переросли в системний рух, що спирався на консолідовану підтримку як широких мас мирян, так і прогресивної частини вищого духовенства.

Активізація процесів українізації православного церковного життя викликала значний супротив у середовищі Російської православної громадськості. Її представники вважали, що Православна церква в Польщі була штучно відірвана від Російської православної церкви, а тому негативно сприймали будь-які спроби її націоналізації. Як зазначав Т. Міненко, церква «стала об'єктом для усіляких експериментів не тільки з боку урядової влади, а й навіть окремих національних угруповань меншин. Тут головний вплив мали українці, прагнучи, аби церква ставала засобом національно-політичної боротьби» [8, с. 54]. Російські церковні кола фактично не визнавали українців і білорусів окремими народами, розглядаючи їх як частину «єдиного російського народу». Відповідно, прояви українського національно-церковного руху трактувалися ними як загроза російській культурній і духовній традиції.

Попри це, керівництво Православної церкви в Польській Республіці продовжувало здійснювати кроки у напрямі українізації церковного життя. Одним із найважливіших рішень у цьому контексті стала постанова Синоду від 3 вересня 1924 р., яка доповнювала попередні ухвали від 16 червня та 14 грудня 1922 р. Документ передбачав можливість використання української, білоруської, польської та чеської мов у богослужіннях у тих парафіях, де цього бажали віряни та дозволяли місцеві умови. Крім того, духовенству рекомендувалося виголошувати проповіді мовою місцевого православного населення, проводити релігійні бесіди рідною мовою парафіян, а також запроваджувати викладання Закону Божого українською мовою у школах. Важливе місце відводилося і духовній освіті, де заохочувалося читання Святого Письма, складання проповідей та вивчення богословських дисциплін рідною мовою учнів [9, с. 7]. Ця постанова залишалася чинною до кінця 1930-х років і стала важливим

нормативним підґрунтям процесу українізації православ'я.

Водночас боротьба навколо мовного питання не припинялася. Постанови Синоду далеко не завжди забезпечували реальне впровадження українізації у церковне життя. Значна частина православного духовенства, орієнтованого на традиції російського православ'я, негативно ставилася до використання української мови в богослужіннях і розглядала українізацію як політизований процес. Унаслідок цього в багатьох парафіях реалізація синодальних рішень свідомо затягувалася або взагалі не здійснювалася. Особливо складною була ситуація через те, що значна кількість посад у церковній адміністрації залишалася в руках противників українізації.

Важливим етапом у подоланні технічних та канонічних перешкод українізації стало створення при Синоді 3 квітня 1925 р. Комісії для перекладу Святого Письма і богослужбових книг українською мовою. Митрополит Діонісій, який очолив цю комісію, наголошував на необхідності поставити справу перекладів «на більш твердий ґрунт», щоб вища церковна влада мала авторитетні підстави для їхнього затвердження [3, с. 28]. До складу Комісії увійшли видатні науковці та релігійні діячі: професор І. Огієнко, протоієрей П. Табінський, сенатор Н. Черкавський, професори П. Зайцев та О. Лотоцький [14, с. 13]. Зауважимо, що діяльність комісії широко висвітлювалася у православній пресі. Зокрема, на початку листопада 1927 р. повідомлялося про активну роботу над перекладом Святого Письма та богослужбових книг українською мовою. Особливу увагу комісія приділяла підготовці українськомовних підручників Закону Божого для початкових і середніх шкіл, а також перекладу навчальної літератури для потреб середньої та вищої богословської освіти [13, с. 21]. Усе це

свідчило про поступове утвердження української мови не лише у богослужбовій практиці, але й у системі православної релігійної освіти.

Незважаючи на офіційний дозвіл Синоду, процес українізації богослужінь гальмувався низкою суб'єктивних та об'єктивних факторів. Визначальним деструктивним чинником залишався кадровий склад парафіяльного духовенства: оскільки на чолі багатьох громад стояли особи російського походження, у храмах і надалі домінувала церковнослов'янська мова з російською вимовою, а проповіді виголошувалися російською. Значна частина такого кліру була інтегрована в діяльність проросійських організацій, що зумовлювало їхнє антагоністичне ставлення до української мови та національних прагнень власної пастви.

Позиція державної влади Польської Республіки в цьому питанні була прагматичною та неоднозначною. Офіційно, не забороняючи українізацію, уряд водночас не надавав їй підтримки, оскільки стратегічною метою Варшави була поступова полонізація Православної церкви та національна асиміляція населення «східних кресів». Державні чинники намагалися встановити повний контроль над церковною ієрархією. Як наслідок, під адміністративним тиском частина вищого духовенства зайняла пасивну, очікувальну позицію. У цьому контексті слушним є зауваження дослідниці Н. Стоколос: «Якщо православна ієрархія Польщі з часом під тиском обставин відступила від намірів українізації церковного життя й зайняла очікувальну позицію щодо політики Польської держави з цих питань, то всередині церкви залишилися живими не лише надії, а й тверді наміри здійснювати цю патріотичну роботу» [16, с. 14–15]. Це підтверджує тезу про те, що саме українська інтелігенція та миряни виявилися найбільш послідовними та наполегливими борцями за націоналізацію церкви, демонструючи вищу активність, ніж офіційний клір.

Найважливішим осередком боротьби за українізацію та демократизацію православного церковного життя на Волині у міжвоєнний період стало місто Володимир-Волинський. Значною мірою цьому сприяла діяльність місцевого осередку товариства «Просвіта», члени якого активно популяризували українську мову та національні традиції у церковному середовищі. На початку 1920-х рр. українізаційні процеси у місті зосереджувалися насамперед навколо Свято-Успенського соборного храму. Однак до 1924 р. богослужіння українською мовою мали переважно епізодичний характер і регулярно проводилися здебільшого лише у дні вшанування пам'яті Тараса Шевченка [2, с. 58].

Певні зміни у ставленні державної влади до національно-церковного питання відбулися після приходу до влади Юзефа Пілсудського. Його політична програма передбачала більш толерантний підхід до релігійної політики та ґрунтувалася на концепції державної асиміляції, яка реалізовувалася у 1926–1935 рр. Її сутність полягала у прагненні через часткові поступки національним меншинам забезпечити їхню лояльність до Польської Республіки. У межах цієї політики польська влада намагалася послабити вплив проросійських сил у Православній церкві та водночас підпорядкувати церковне життя державним інтересам.

Важливу роль у реалізації цієї політики на Волині відігравав воєвода Генрик Юзевський. Будучи противником російського впливу в Православній церкві, він прихильно ставився до процесу її українізації, вбачаючи у цьому засіб дерусифікації православного середовища [5, с. 209]. Водночас підтримка українізації з боку воєводи мала прагматичний характер і була тісно пов'язана з його концепцією «сокальського кордону». Православ'я Г. Юзевський розглядав

як важливий чинник відокремлення Волині від Східної Галичини, де домінувало греко-католицьке населення. Саме тому він вважав доцільним частково задовольняти релігійні потреби волинських українців, прагнучи не допустити «опанування церковного життя українськими націоналістами зі Східної Галичини» [5, с. 210].

Попри певну лібералізацію церковної політики за часів Г. Юзевського та дозвіл проводити богослужіння народною мовою, значна частина промосковськи налаштованого духовенства продовжувала чинити опір українізації церковного життя. Частина священнослужителів вважала проведення богослужінь українською мовою неприйнятним з релігійного погляду, інші стверджували, що переклад богослужбових текстів українською нібито знижуватиме їхню сакральність. Траплялися й радикальні висловлювання про недопустимість будь-яких проявів «українського духу» в Церкві. Усе це свідчило про глибокі суперечності, які супроводжували процес українізації Православної церкви на Волині у міжвоєнний період.

Узагальнюючи, слід зазначити, що процес українізації Православної церкви в Польській Республіці у міжвоєнний період, попри суперечливий характер і наявність як позитивних, так і негативних тенденцій, мав вагомі результати. Незважаючи на протидію з боку частини проросійського духовенства та непослідовну політику польської влади, українізаційний рух поступово утверджувався у церковному житті Волині. Свідченням цього є те, що у 1937 р. із 689 парафій Волинської єпархії у 415 церквах тією чи іншою мірою в богослужбовій практиці використовувалася українська мова. Наприкінці 1930-х років результати українізації та демократизації церковного життя проявлялися не лише у зростанні кількості українізованих парафій, але й у запровадженні

елементів соборноправності в систему церковного управління, поширенні богослужбових книг українською мовою та розвитку українськомовної церковної періодики [6, с. 122]. Таким чином, процес українізації Православної церкви став важливим чинником збереження національної ідентичності українців Волині та сприяв посиленню їхньої національної свідомості в умовах міжвоєнної Польщі.

Висновки. Процес українізації Православної церкви на Волині у 1918–1939 рр. був складним і суперечливим явищем, що розгортався в умовах національно-політичного протистояння, внутрішньоцерковних конфліктів та неоднозначної політики польської влади. Попри опір проросійськи налаштованого духовенства й прагнення державних чинників поставити церковне життя під контроль, український церковний рух зумів досягти вагомих результатів. Упродовж міжвоєнного періоду поступово розширювалося використання української мови у богослужіннях, релігійній освіті та церковному діловодстві, здійснювався переклад богослужбової літератури, формувалися осередки національно свідомого духовенства та мирян. Важливу роль у цих процесах відіграли українська інтелігенція, товариства «Просвіта», церковні братства та окремі представники православної ієрархії. Таким чином, українізація Православної церкви на Волині стала не лише релігійним, але й вагомим національно-культурним явищем, яке сприяло збереженню української ідентичності та посиленню національної свідомості українців у міжвоєнній Польщі.

Список використаних джерел

1. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. *Історія релігії в Україні і світі*: збірник наукових праць. Серія «Історичне

релігієзнавство». Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. Випуск 1. С. 3–13.

2. Альошина О. А. Діяльність Арсена Річинського в контексті українізації православної церкви в Польщі (20–30-х рр. ХХст.) [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство». Острог, 2011. 223 с.

3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви [Текст]: В 4-х т. Нью-Йорк, 1998. Т. 4. Ч. 2. 415 с.

4. Галуха Л. Православна автокеіалія, погляд через десятиліття[Текст]. *Людина і Світ*. 1997. № 2. С. 32–35.

5. Крамар Ю. Основні засади національної політики «санації» на Волині у мієвоєнний період [Текст]. *Наукові записки: Серія «Історичні науки»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2003. № 3. С. 204–211.

6. Кукурудза А. Демократизація православ'я в 20-х рр. ХХ ст. (український контекст) [Текст]: [Монографія]. Рівне: Видавець Зень О., 2008. 249 с.

7. Матеріали до історії організації церкви на Західній Україні. 15 лютого 1922 – 5 липня 1927 рр. *ДАВО* (Державний архів Волинської області). Ф. 522. Оп. 1. Спр. 1. 133 арк.

8. Міненко Т., Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період) [Текст]. Вінніпег; Львів : Логос, 2000. Т. 1. 392 с.

9. Михальчук Л. Життя А. Річинського – зразок самовідданого служіння українському народу [Текст]. *Арсен Річинський – ідеолог Українського*

православ'я: [Збірник наукових праць]. Київ-Тернопіль-Кременець: Лановецьке товариство «Топаз», 1998. С. 4–6.

10. Матеріали до протоколу Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян, яке відбулося 3-10 жовтня 1921 року в Почаєвській лаврі. *ДАТО* (Державний архів Тернопільської області). Ф. 148. Оп. 5. Спр. 9. 140 арк.

11. Савчук Б. За Українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. [Текст]. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 115 с.

12. Оніщук В. Українізація Православної Церкви на Волині в 20-х рр. ХХ ст. [Текст]. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. № 11. С. 52–56.

13. Розмосковлення церкви. *На Варті*. 1925. № 5–6. С. 21–28.

14. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) [Текст]: [Монографія]. Рівне: Ліста, 2003. 480 с.

15. Стоколос, Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо Православної церкви й українців [Текст]. *Український історичний журнал*. К., 2005. № 3. С. 59–81

16. Стоколос Н. А. Річинський як ідеолог українізації православ'я на Волині [Текст]. *Арсен Річинський – ідеолог українського православ'я*: [Збірник наукових праць]. Київ-Тернопіль-Кременець: Лановецьке товариство «Топаз», 1998. С. 14–19.